

Frazeologie, filipika a ironie v Saturninovi

PhDr. Kamila Balharová, ZŠ Tábořská, Praha

Dominantní složka	Komunikační a slohová výchova
Vztah k dalším podkapitolám	Práce s texty české literatury, Jazyk – netradiční výklady a cvičení
Ročník	8.–9.
Anotace	Žáci se seznámí s frazeologií a pojmy filipika, ironie v ukázce z díla Saturnin. Objasňují významy frazeologismů, vyhledávají ironii v textu a pokoušejí se o přednesení textu stylem filipiky.
Časový rámec	1–2 vyučovací hodiny
Klíčová slova	příslloví a rčení, komunikace, význam, filipika, ironie

B

1.5

Obsah

Metodika	1. Metodický přehled	2
	2. Úvod	2
	3. Metodický komentář	2
	4. Závěr	4
	5. Zdroje	4
Materiál	Přílohy pro žáky č. 1–3	5–15
	Příloha pro učitele č. 1	16

1. Metodický přehled

Klíčové kompetence	komunikační, k učení
Vztah k průřezovým tématům	Osobnostní a sociální výchova
Výukové metody a strategie	skupinová práce, pyramidové soutěžení, vyhledávání a zpracovávání informací
Co potřebujeme	Slovník literární teorie, Slovník spisovné češtiny

2. Úvod

Nejnámější humoristický román Saturnin Zdeňka Jirotky nabízí učitelům skvělý materiál k procvičování frazeologismů. Pro žáky to jistě není román neznámý – setkali se s ním jistě díky vlastní četbě, viděli jeho filmové zpracování nebo aspoň zaznamenali jeho vítězství v soutěži České televize Kniha mého srdce.

Žáci se na vybraných úryvcích hravou formou seznamují s frazeologismy – víceslovnými pojmenováními s přeneseným významem. Vyhledávají významy pojmů v odborné literatuře a následně je uplatňují v praxi.

3. Metodický komentář

Aktivita č. 1 – Filipika

Rozdáme žákům úryvek z knihy Saturnin od Zdeňka Jirotky (**příloha pro žáky č. 1**), ve kterém je uvedena **filipika doktora Vlacha proti příslovím**.

Žáci mají tento úkol:

- Pokuste se v úryvku vyhledat frazeologismy a vyznačte v textu části, které pojednávají o daném frazeologismu.*
- Vyhledejte ve slovníku literární teorie pojem filipika.*

Na závěr si mají **jednu část** vybrat a tu **přečíst ostatním formou filipiky**, tedy jako **bojovnou, plamennou řeč**. Je na žácích, zda se budou při čtení střídat, nebo vyberou jednoho svého zástupce.

Pokračujeme zadáním druhého úkolu:

- Najděte ve slovníku spisovné češtiny význam ironie, vyznačte ironii v textu a pokuste se pojem ironie na tomto příkladu vysvětlit.*

Aktivita č. 2 – Ustálená přirovnání

Žáci dostanou popletená přirovnání (**příloha pro žáky č. 2**).

■ Vypište na papír správné dvojice.

Je na nás, učitelích, zda zadáme práci každému žákovi zvlášť, nebo žáci pracují ve skupinách.

Aktivita č. 3 – Pohár tety Kateřiny – pyramidové soutěžení

Teta Kateřina v Jirotkově románu používala v každé situaci přísloví, pořekadla či rčení. Znala jich skutečně hodně. V soutěži o pohár tety Kateřiny si žáci ověří, kdo z nich jich zná nejvíce.

Máme k dispozici **přílohu pro žáky č. 3**. Vždy dvěma žákům **čteme část frazeologismu**, žáci mají **co nejrychleji doplnit jeho pokračování**. Kdo je rychlejší, získává bod.

V prvním kole zadáváme obvykle tři frazeologismy na doplnění. Ten žák, který získal více bodů, postupuje do dalšího kola. V druhém kole spolu soutěží vítězové z prvního kola. V tomto kole zvyšujeme na pět zadání, v dalším na sedm, pak na devět až zůstanou dva poslední soutěžící, mezi kterými se rozhodne, kdo získá pohár tety Kateřiny.

Poznámka

Doporučujeme psát získané body každému žákovi do tabulky a za všechna kola je počítat.

Žáci, kteří nepostupují do dalšího kola, mají tento úkol:

■ Zapište si ta přísloví, která neznáte.

Po skončení soutěžení a vyhlášení vítěze vytvoří žáci dvojice. Dvojcím řekneme:

■ *Vzájemně si snažte vysvětlit význam zapsaných frazeologismů.*

■ *Označte si ty frazeologismy, jejichž významu nerozumíte.*

Poté se spojí dvě dvojice, žáci se ve vzniklé čtveřici opět pokoušejí navzájem si vysvětlit ty frazeologismy, které jim zbyly.

Varianta č. 1

Dvojice můžeme vytvářet podle toho, jaký počet bodů kdo získal. Lze tak dát dohromady vítěze s někým, kdo získal nejméně bodů, vypadl hned v prvním kole. Tak vzniknou dvojice, které si mohou předávat své znalosti.

Varianta č. 2

Žákům do dvojic zadáme celou **přílohu pro žáky č. 3** nebo její část. Mají označit ty frazeologismy, jejichž význam neznají. Následující postup je stejný jako v předchozím případě.

Poznámka

Vzhledem k obsáhlosti **přílohy pro žáky č. 3** doporučujeme dvojcím zadat nejvýše jednu stránku frazeologismů.

4. Závěr

Je jistě dobré, když žáci vědí, že mezi frazeologismy řadíme ustálená přirovnání, rčení, pořekadla, přísloví i to, co si pod jednotlivými pojmy mají představit. Za nejdůležitější však považují to, aby rozuměli jejich významu, i když třeba bezpečně nerozeznají pořekadlo od přísloví.

Očekávané cíle a výstupy:

Žák

- spolupracuje ve skupině
- použije v praxi filipiku
- rozeznává ironii
- seznamuje se s významy jednotlivých frazeologismů
- získané znalosti uplatňuje v praxi

5. Zdroje

- Bečka, J. V.: *Slovník synonym a frazeologismů*. Praha: Novinář, 1982.
- Balkó, I., Zimová, L.: *Český jazyk pro 8. ročník ZŠ*. Praha: Fortuna, 1995.
- Jirotka, Z.: *Saturnin*. Praha: Šulc a spol., 1999.
- Šmilauer, V.: *Slovník spisovné češtiny*. Praha: ČAV, 1978.
- Vlašín, Š.: *Slovník literární teorie*. Praha: Československý spisovatel, 1984.

Příloha pro žáky č. 1a – FILIPIKA DOKTORA VLACHA

„Ale ani jinak není potřebí, abyste byli vtipní, moudří a rozšafní, protože i to za vás obstarali jiní. Po celé věky chystali pro vás nepřebornou zásobu přísloví, pořekadel, úsloví a konverzačních obrátů, takže stačí jen sáhnout, vytáhnout to pravé a již můžete vtipně glosovat jakoukoli situaci.

Je ovšem nutno, abyste se vyvarovali užívání takových přísloví, která se k dané situaci buď nehodí, nebo hodí, ale jako pěst na oko. Bylo by to jednak směšné, jednak byste mohli doznat úhony, jak se říkalo. Tak třeba není vhodné říkat člověku, kterému zemřela žena a děti a blesk zapálil nepojištěnou stodolu, že každý je svého štěstí strůjcem. To může říci jen idiot, a je možné, že se tím stane strůjcem svého neštěstí, protože mu ten osudem pronásledovaný člověk za tuhle moudrost rozbije hlavu. Proto by v tom případě bylo snad vhodnější použít přísloví, že koho Bůh miluje, toho křížem navštěvuje. Tím toho postiženého velmi potěšíte. Zrovna tak není dobře říkat někomu, kdo čeká patnáct let na povýšení a zase byl přeskočen, že trpělivost přináší růže. V tom případě by se snad spíše hodilo přísloví, že tak dlouho se chodí se džbánem pro vodu, až se ucho utrhne.

Velmi dobrá příležitost k použití zbrusu nových průpovědek se vám naskytne o pohřbu některého známého. Tu můžete těšit truchlící pozůstalé tím, že, jak se říká, mladý může, starý musí. Případně vtipně poznamenejte, že zemřelý to má za sebou a na nás to čeká. Ještě daleko duchaplnější je konstatování, že tam musíme všichni. Za takovéto překvapující sdělení vám budou pozůstalí srdečně vděční a podstatně zmírníte jejich žal. Tím spíše, že nebudete sami, budou jim to říkat mnozí jiní a ty krásné věty se budou opakovat tolikrát, že nezúčastněný divák bude mít dojem, že všichni přítomní jsou cizinci, kteří se naučili česky z téže příručky, v níž pod nápisem „Na pohřbu“ byly uvedeny tyto perly společenské konverzace.

Jsou ovšem v životě situace a případy, kdy vám sebelepší přísloví není nic platné. Běda dozorcí vězňů, který by pomáhal trestancům na svobodu a hájil se příslovím kdo chce kam, pomozme mu tam. Nebo se dozvíte, že váš známý, pan Matouš, byl pokladníkem nějakého spolku a byl kdysi zavřen pro defraudaci. Velmi vás to překvapí, protože jste se domnívali, že pan Matouš je čestný člověk, řídící se příslovím s poctivostí nejdál dojdeš. Setkáte se s jiným svým známým, panem Markem, a ten se zapřísahá, že zná Matouše celý život, a tvrdí, že je to lež a že nikdy zavřen nebyl. Tak co, byl, nebo nebyl? Jste na rozpácích, ale už vám přichází na pomoc přísloví, že není šprochu, aby v něm nebylo pravdy trochu. Z toho plyne, že aspoň trochu pana Matouše bylo zavřeno.

Příloha pro žáky č. 1b – FILIPIKA DOKTORA VLACHA

Později zjistíte, že to všechno vzniklo špatným pochopením přísloví. Pan Matouš řekl před několika lety malému chlapci Jeníku Lukášovi, že děti nosí vrána. Průběhem dalšího života si ten chlapec ověřil, že pan Matouš lhal, a za několik let potom ho křivě obvinil z defraudace, dokládaje to oslnivě logickou úvahou, že kdo lže, ten i krade.

Také přísloví kdo do tebe kamenem, ty do něho chlebem není radno v praktickém životě uplatňovat. Už v bibli máme příklady, kdy obr Goliáš do jistého pana Davida už ani chlebem nemohl, protože byl na místě mrtev. Je to zásada ceny tak pochybné, že je stroze odmítána i malými hochy, jejichž bitky kamením jsou podloženy naukami zcela jinými.

Z toho je vidět, že není všechno zlato, co se třpytí. Jako třeba přísloví kdo pozdě chodí, sám sobě škodí. Stal se případ, že lidé přišli pozdě na nádraží a zmeškali vlak, který se někde u Pardubic srazil s rychlíkem. Jednou jsem zkoušel ozvěnu a volal jsem do lesa. Náhodou tam byl hajný, měl zlost, že plaším zvěř, a to, co na mne zahulákal, ani nechci opakovat. Rozhodně je blbost, že jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá. Já jsem volal docela slušně.

Úplně zmatené je přísloví, že kdo za pecí sedá, jiného tam hledá. Představte si prosím selskou jizbu, trámový strop a pec. Za pecí někdo sedá a hledá tam někoho jiného. Protože prostor za pecí je malý a přítomnost někoho jiného dala by se jediným pohledem zjistit, je jakékoli hledání zcela zbytečné a svědčí o pomatenosti ducha. Na prostém odmítní přísloví co tě nepálí, nehas je založena myšlenka dobrovolného hasičstva. Protože nelze zavrhnout počínání hasičů, je nutno zavrhnout citované přísloví.

Je samozřejmé, že k tomu, aby někdo popřel platnost věty tak obecné, jako je přísloví, je třeba určité duševní síly. Není to lehké, ale někdy se tomu nelze vyhnout, jak se přesvědčil muž, který už neměl ani jediné šaty celé a byl pětkrát v Pasteurově ústavu, protože trval na tom, že pes, který štěká, nekouše. Kousali všichni.

Je nutno obdivovat bujnou představivost lidí, kteří pořekadla razili. Vezměte si třeba přísloví, že kráva zajíce nedohoní. Je to sice pravda, ale nedovedu si představit, že by kráva zajíce honila a proč by to vůbec dělala. Taková kráva není, to ať mi nikdo neříká.“

(Zdeněk Jirotko: Saturnin, str. 98–100)

Příloha pro žáky č. 2a – USTÁLENÁ PŘIROVNÁNÍ

tupý	jako dub
kluk	jako struna
čilý	jako pírkó
napjatý	jako poleno
lehký	jako rybička
neposedný	jako včelička
líný	jako šídlo
pilný	jako trám
rýma	jako veš
smrad	jako páv
pyšný	jako led
trpělivý	jako v opičárně
studený	jako poleno
třást se	jako beránek
tupý	jako osika

B**1.5**

Příloha pro žáky č. 2b – USTÁLENÁ PŘIROVNÁNÍ

volný	jako trám
vychytralý	jako zrcadlo
žízeň	jako myš
být bit	jako pták
lesknout se	jako žito
mokrý	jako liška
lehký	jako ocet
kyselý	jako liška
ospalý	jako troud
suchý	jako pírko
chytrý	jako kotě
horko	jako olovo
podobní	jako v peci
těžký	jako vejce vejci

B**1.5**

Příloha pro žáky č. 3a – SOUTĚŽ O POHÁR TETY KATEŘINY

Bez peněz do hospody nelez.
Bez práce nejsou koláče.
Bída bídu plodí.
Bližší košile než kabát.
Boží mlýny melou pomalu, ale jistě.
Co je doma, to se počítá.
Co je šeptem, to je čertem.
Co můžeš udělat dnes, neodkládej na zítřek.
Co na srdci, to na jazyku.
Co není v hlavě, musí být v nohou.
Co oko nevidí, srdce nebolí.
Co se v mládí naučíš, ve stáří jako když najdeš.
Co se vleče, neuteče.
Čas jsou peníze.
Častá krůpěj kámen drtí.
Čert nikdy nespí.
Čert snáší vždycky na větší hromadu.
Čistému vše čisté.
Čiň čertu dobře, peklem se ti odmění.
Čistota půl zdraví, veselá mysl celé.
Čím kdo zachází, tím také schází.
Člověk míní, pán Bůh mění.
Darovanému koni na zuby nehleď.
Devatero řemesel, desátá bída.
Dobrá rada nad zlato.
Dočkej času jako husa klasu.
Důvěřuj, ale prověřuj.
Dvakrát do stejné řeky nevstoupíš.
Dvakrát měř, jednou řež.
Dva jsou rada, třetí zrada.

B**1.5**

Příloha pro žáky č. 3b – SOUTĚŽ O POHÁR TETY KATEŘINY

Hlad je nejlepší kuchař.
Hlavou zeď neprorazíš.
Hloupý kdo dává, hloupější kdo nebere.
Horší jazyk falešníka nežli kopí protivníka.
Host do domu, Bůh do domu.
Chudoba cti netratí.
Chybami se člověk učí.
Chybovat je lidské.
Chytrému napověz, hloupého trkni.
Chytrost nejsou žádné čáry.
I černá kráva dává bílé mléko.
I mistr tesař se někdy utne.
Jablko nepadá daleko od stromu.
Jak k jídlu, tak k dílu.
Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá.
Jak si usteleš, tak si lehneš.
Jaký pán, takový krám.
Je mnoho povolání, ale málo vyvolených.
Jez do polosyta, pij do polopita, budeš dlouho živ.
Jiný kraj, jiný mrav.
Jména hloupých na všech sloupích.
Kam nechodí slunce, tam chodí lékař.
Kam nemůže čert, nastrčí bábu.
Každá liška chválí svůj ocas.
Každý pták své peří chválí.
Každý svého štěstí strůjcem.
Kdo dřív přijde, ten dřív mele.
Kdo hledá, najde.
Kdo chce kam, pomozme mu tam.
Kdo chce psa bít, hůl si vždycky najde.
Kdo chce s vlky žít, musí s nimi výt.

Příloha pro žáky č. 3c – SOUTĚŽ O POHÁR TETY KATEŘINY

Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá.
Kdo lže, do pekla klouže.
Kdo lže, ten krade.
Kdo maže, ten jede.
Kdo nic nedělá, nic nezkazí.
Kdo pozdě chodí, sám sobě škodí.
Kdo rychle dává, dvakrát dává.
Kdo se bojí, nesmí do lesa.
Kdo se moc ptá, moc se dozví.
Kdo se směje naposled, ten se směje nejlépe.
Kdo sedí na dvou židlích, obvykle spadne.
Kdo seje vítr, sklízí bouři.
Kdo si počká, ten se dočká.
Kdo šetří, má za tři.
Kdo uteče, ten vyhraje.
Když dva dělají totéž, není to totéž.
Když nejde Mohamed k hoře, musí hora k Mohamedovi.
Když ptáčka lapají, pěkně mu zpívají.
Když se dva perou, třetí se směje.
Když se kácí les, létají třísky.
Když se štěstí unaví, sedne i na vola.
Koho chleba jíš, toho píseň zpívej.
Kolik řečí umíš, tolikrát jsi člověkem.
Komu není rady, tomu není pomoci.
Komu není shůry dáno, v apatyce nekoupí.
Komu se nelení, tomu se zelení.
Konec dobrý, všechno dobré.
Kopřivu mráz nespálí.
Kovářova kobyla chodí bosa.
Kutna mnicha nedělá.
Láska hory přenáší.

B**1.5**

Příloha pro žáky č. 3d – SOUTĚŽ O POHÁR TETY KATEŘINY

Láska kvete v každém věku.
Láska prochází žaludkem.
Lehce nabyl, lehce pozbyl.
Leptší vrabec v hrsti nežli holub na střeše.
Lež má krátké nohy a daleko neujde.
Lékař léčí, příroda uzdravuje.
Líná huba, holé neštěstí.
Líný se ztrhal, aby nemusel jít dvakrát.
Malé ryby, taky ryby.
Mezi slepými jednooký králem.
Méně je někdy více.
Mladí ležáci, staří žebráci.
Mluviti stříbro, mlčeti zlato.
Mnoho psů, zajícova smrt.
Moudřejší ustoupí.
My o vlku a vlk za humny.
Na hrubý pytel hrubá záplata.
Na každého jednou dojde.
Naděje umírá poslední.
Nečekej, až se zima zeptá, cos dělal v létě.
Nehas, co tě nepálí.
Nechod' ke kováříčkovi, jdi rovnou ke kováři.
Nechval dne před večerem.
Nejlepší obranou je útok.
Nekupuj zajíce v pytli.
Nemusí pršet, stačí, když kape.
Není na světě člověk ten, aby se zavděčil lidem všem.
Není růže bez trní.
Není všechno zlato, co se třpytí.
Neříkej hop, dokud nepřeskočíš.
Nescházejí se hory s horami, ale lidé s lidmi.

Příloha pro žáky č. 3e – SOUTĚŽ O POHÁR TETY KATEŘINY

Neštěstí nechodí po horách, ale po lidech.
Nevděk světem vládne.
Nevědomost hříchu nečiní.
Nikdy není tak zle, aby nemohlo být hůř.
Nové koště dobře mete.
Nula od nuly pojde.
O kom se mluvívá, nedaleko bývá.
O mrtvých jen dobře.
Odříkaného chleba největší krajíc.
Odvážnému štěstí přeje.
Oheň je dobrý sluha, ale zlý pán.
Oheň slámou neuhasiš.
Oko za oko, zub za zub.
Opakování je matka moudrosti.
Opatrnost, matka moudrosti.
Pes, který štěká, nekouše.
Pod svícnem bývá největší tma.
Podle peří poznáš ptáka, podle řeči nezdvořáka.
Potmě je každá kráva černá.
Potrefená husa se vždycky ozve.
Poturčenec horší Turka.
Pozdě bycha honit.
Práce kvapná, málo platná.
Práce šlechtí člověka.
Prázdný sud nejvíc duní.
Pro jedno kvítí slunce nesvítí.
Pro pravdu se každý zlobí.
Proti věku není léku.
Protivy se přitahují.
První vyhrání z kapsy vyhání.
Přej a bude ti přáno, dej a bude ti dáno.

B**1.5**

Příloha pro žáky č. 3f – SOUTĚŽ O POHÁR TETY KATEŘINY

Přelez, přeskoč, nepodlez.

Příklady táhnou.

Příležitost dělá zloděje.

Pýcha předchází pád.

Ranní ptáče dál doskáče.

Ráno moudřejší večera.

Risk je zisk.

Ruka ruku myje.

Ryba a host třetí den smrdí.

Ryba smrdí od hlavy.

Řečmi rýži neuvaříš.

Řemeslo má zlaté dno.

S jídlem roste chuť.

S poctivostí nejdál dojdeš.

Sebechvála smrdí.

Sliby, chyby.

Starého psa novým kouskům nenaučíš.

Stokrát nic umožilo osla.

Strach má velké oči.

Střepy přinášejí štěstí.

Světská sláva, polní tráva.

Sytý hladovému nevěří.

Ševče, drž se svého kopyta.

Škoda každé rány, která padne vedle.

Tak dlouho se chodí se džbánem pro vodu, až se ucho utrhne.

Těžko toho vodit, kdo sám nechce chodit.

Tichá voda břehy mele.

Trpělivost růže přináší.

Účel světí prostředky.

V jednoduchosti je krása.

V nejlepším je třeba přestat.

Příloha pro žáky č. 3g – SOUTĚŽ O POHÁR TETY KATEŘINY

V nouzi poznáš přítele.
Ve dvou se to lépe táhne.
Veselá mysl, půl zdraví.
Víc hlav víc ví.
Vrána k vráně sedá, rovný rovného si hledá.
Vrána vráně oči nevyklove.
Všeho moc škodí.
Všechno zlé je k něčemu dobré.
Všechny cesty vedou do Říma.
Všude dobře, doma nejlépe.
Všude chleba o dvou kůrkách.
Z cizího krev neteče.
Z nouze čert i mouchy lapá.
Za dobrotu na žebrotu.
Za málo peněz málo muziky.
Zadarmo ani kuře nehrabe.
Zvyk je železná košile.
Žádný učený z nebe nespádl.

B**1.5**

Příloha pro učitele č. 1

Filipika je obrazné označení pro bojovnou, plamennou řeč.

Ironie je posměšné užití slov vyjadřujících opak toho, co se míní, co působí jako výsměch.

Příklad: Ještě daleko duchaplnější je konstatování, že tam můžeme všichni. Za takovéto překvapující sdělení vám budou pozůstatí srdečně vděční a podstatně zmírníte jejich žal.

Ustálená přirovnání se obvykle spojují s přídavnými jmény (čilý jako rybička), se slovesy (znal ho jako své boty) nebo s příslovci (horko jako v peci).

Rčení jsou frazeologismy, jejichž základem je sloveso (mít pod čepicí, mluvit do větru). Začleňují se do projevu, takže se mluvnicky mění.

Porekadla mají stálou podobu, mluvnicky se projevu nepřizpůsobují, často jsou veršovaná. Většinou vystihují konkrétní situaci nebo vlastnost.

Příklad: Dočkej času jako husa klasu. My o vlku a vlk za humny.

Přísloví jsou krátké průpovědi s mravním, obecně platným poučením.

Příklad: Vrána k vráně sedá, rovný rovného si hledá. Komu není shůry dáno, v apatyce nekoupí.